

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-
NAPOCA**

FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ

Catedra de Teologie Pastorală

TEZĂ DE DOCTORAT

**CÂNTĂRILE OCTOIHULUI ÎN
COLECȚII TRANSILVĂNENE
DIN SECOLELE XIX-XX**

Studiu istoric și imnografic, liturgic și muzical

- Rezumat -

Conducător științific:

Pr. prof. univ. dr. Vasile STANCIU

Doctorand:

Arhid. Gavril VÂRVA

Cluj-Napoca

2011

CUPRINS

CUPRINS.....	2
ABREVIERI.....	6
INTRODUCERE.....	7
ACTUALITATEA ȘI IMPORTANȚA TEMEI. RESEARCH STATUS.....	10
CAPITOLUL I.....	13
IZVOARELE BIBLICE ȘI PATRISTICE ALE IMNOGRAFIEI	
<i>OCTOIHULUI</i>	13
1.1. Imnologia doxologică și imnografia	13
1.2. Temeiurile biblice ale cântării liturgice	14
1.3. Începutul imnografiei răsăritene	20
1.4. Părinții Bisericii. Dezvoltarea și afirmarea cântării imnografice între secolele II-IX	21
1.5. Dispoziții canonice privind cântarea liturgică	29
CAPITOLUL II.....	31
FORME IMNOGRAFICE ALE <i>OCTOIHULUI</i>	31
2.1. Perioada de consolidare a poeziei imnografice în Răsăritul Ortodox.	
Periodizare	31
2.1.1. Cântarea ecfonetică	31
2.1.2. Cântarea responsorială	33
2.1.3. Cântarea antifonică sau psalmodirea	35
2.2. Terminologie și moduri de expresie în imnografia și imnologia ortodoxă	36
2.2.1. Troparul	37
2.2.2. Condacul	39
2.2.3. Canonul	41
2.3. Sfântul Ioan Damaschin și sistematizarea <i>Octoihului</i>	43
2.4. Notația neumatică bizantină	46
2.5. Notația muzicală mediobizantină și neobizantină	48
2.6. Structurile melodice bizantine	49
2.7. Valențe liturgice și doxologice ale imnologiei <i>Octoihului</i>	54
2.7.1. Vecernia și Utrenia. Studiu liturgic	56
CAPITOLUL III.....	60
<i>OCTOIHUL ÎN TRANSILVANIA</i>	60
3.1. <i>Octoihul</i> în cultura muzicală greacă și română	60
3.2. Spațiul istoriografic-muzical transilvănean	72
3.3. Circulația manuscriselor muzicale psaltice de tip <i>Anastasimatar</i> și a cărților de strană în ținuturile transilvănene	81
3.3.1. Psaltichia rumânească a lui Filothei sin Agăi Jipei și copiile care au circulat în Transilvania	84

3.3.2. Psaltichia românească a lui Ioan sin Duma Brașoveanu sau Manuscrisul românesc 4305	87
3.3.3. Manuscrisul românesc și grecesc nr. 3210	89
3.3.4. Manuscrise muzicale grecești și românești care au circulat în Transilvania secolelor XVIII- XIX	91
3.4. Reprezentanți de seamă ai muzicii românești de tradiție bizantină	104
3.4.1. Dimitrie Cunțanu și tradiția transilvană a cântării de strană	105
3.4.2. Alți ostenitori ai cântării de strană din Transilvania și Banat	113
3.4.2.1. Preotul Celestin Cherebețiu	114
3.4.2.2. Preotul Terentius Bugariu	115
3.4.2.3. Trifon Lugojan	115
3.4.2.4. Atanasie Lipovan	117
3.4.2.5. Diaconul Nicolae Firu	117
3.4.2.6. Preotul Cornel Givulescu	119
3.4.2.7. Preotul Vasile Stanciu	120
 CAPITOLUL IV	122
STUDIUL ANALITIC AL VARIANTELOR CÂNTĂRII DE STRANĂ DIN TRANSILVANIA ȘI BANAT	122
 4.1. Cântările Vecerniei	123
4.1.1. GLASUL I	124
4.1.1.1. Stihul și stihira	124
4.1.1.2. Stihoavna glasului I	127
4.1.1.3. Troparul	129
4.1.2. GLASUL II	130
4.1.2.1. Stihul și stihira	131
4.1.2.2. Stihoavna	133
4.1.2.3. Troparul	135
4.1.3. GLASUL III	136
4.1.3.1. Stihul și stihira	137
4.1.3.2. Stihoavna	138
4.1.3.3. Troparul	141
4.1.4. GLASUL IV	142
4.1.4. 1. Stihul și stihira	142
4.1.4.2. Stihoavna	144
4.1.4.3. Troparul	146
4.1.5. GLASUL V	146
4.1.5. 1. Stihira	147
4.1.5.2. Stihoavna	149
4.1.5.3. Troparul	151
4.1.6. GLASUL VI	152
4.1.6.1. Stihul și stihira	152
4.1.6.2. Stihoavna	154
4.1.6. 3. Troparul	156
4.1.7. GLASUL VII	158
4.1.7.1. Stihul și stihira	159
4.1.7. 2. Stihoavna	160
4.1.7.3. Troparul	161
4.1.8. GLASUL VIII	161

4.1.8.1. Stihul și stihira	162
4.1.8.2. Stihoavna.....	163
4.1.8.3. Troparul.....	164
4.2. Cântările Utreniei	166
4.2. 1. GLASUL I.....	166
4.2. 1. 1. Dumnezeu este Domnul.....	166
4.2.1.2. Antifoanele.....	168
4.2.1.3. Laudele.....	169
4.2.2. GLASUL II	171
4.2.2.2. Dumnezeu este Domnul.....	171
4.2.1.2. Antifoanele.....	172
4.2. 2. 3. Laudele.....	173
4.2.3. GLASUL III	174
4.2.3. 1. Dumnezeu este Domnul.....	175
4.2.3. 2. Antifoanele.....	176
4.2.3.3. Laudele.....	177
4.2.4. GLASUL IV	179
4.2.4. 1. Dumnezeu este Domnul.....	179
4.2.4.2. Antifoanele.....	180
4.2.4. 3. Laudele.....	182
4.2.5. GLASUL V	184
4.2.5.1. Dumnezeu este Domnul.....	184
4.2.5.2. Antifoanele.....	185
4.2.5.3. Laudele.....	186
4.2.6. GLASUL VI.....	188
4.2.6.1. Dumnezeu este Domnul.....	188
4.2.6. 2. Antifoanele.....	189
4.2.6. 3. Laudele.....	190
4.2.7. GLASUL VII	192
4.2.7. 1. Dumnezeu este Domnul.....	192
4.2.7. 2. Antifoanele.....	193
4.2.7. 3. Laudele.....	194
4.2.8. GLASUL VIII.....	196
4.2.8.1. Dumnezeu este Domnul.....	196
4.2.8.2. Antifoanele.....	196
4.2.8. 3. Laudele.....	197
 CONCLUZII	 199
 BIBLIOGRAFIE.....	 206
I. IZVOARE	206
A. SFÂNTA SCRIPTURĂ	206
B. OPERE ALE SFINȚILOR PĂRINȚI ȘI ALE SCRITORILOR BISERICEȘTI.....	206
C. CĂRȚI DE CULT	207
II. LUCRĂRI DE SPECIALITATE	208
III. ARTICOLE ȘI STUDII	216
IV. ALTE LUCRĂRI CONSULTATE	226

CURRICULUM VITAE.....	230
DECLARAȚIE.....	232
ANEXE.....	233
ANEXA I: Vasile Stanciu, <i>Anastasimatarul</i>.....	234
ANEXA II: <i>Cântări bisericești</i>, varianta Dieceza Română unită de Oradea. Vecernia	283
ANEXA III: Celestin Cherebețiu, <i>Cele opt versuri bisericești</i>. Varianta Blaj. Vecernia	309
ANEXA IV: Trifon Lugojan, <i>Cele opt glasuri</i>. Vecernia.....	336
ANEXA V: Cornel Givulescu, <i>Cele opt glasuri</i>. Vecernia și Utrenia	359

Cuvinte cheie: Octoih, Anastasimatar, Stih, Stihira, Tropar, Antifon, Vecernie, Utrenie, Muzică bizantină, Glas.

Tema asupra căreia se concentrează cercetarea de față este legată de una dintre cele mai importante realizări ale imnografiei Răsăritului creștin din primul mileniu: *Octoihul*, carte de cult cu o mare vechime, dar de o permanentă actualitate așa cum a fost afirmată constant de-a lungul secolelor. Titlul tezei – *Cântările Octoihului în colecții transilvănene din secolele XIX-XXI. Studiu istoric și imnografic, liturgic și muzical* – reflectă preocupările noastre, teoretice și practice, legate de muzica bisericească de strană a zonei în care ne-am născut și ne desfășurăm activitatea. Pe parcursul studierii bibliografiei de specialitate am constatat că interesul pentru muzica de strană din partea centrală a României s-a manifestat cu o mai mare pregnanță în ultimele două decenii, când au fost întreprinse mai multe cercetări care dezbat diverse probleme ale alcătuirii și provenienței repertoriului din diferite zone ale Transilvaniei. În contextul acestor investigații, îndeosebi a celor inițiate în cadrul școlii doctorale din cadrul Facultății de Teologie Ortodoxă din Cluj-Napoca, lucrarea noastră se detașează datorită centrării pe problematica *Octoihului*.

În ceea ce privește scopul lucrării, ne-am propus să urmărim parcursul *Octoihului* (sursă a *Anastasimatarului*), din punct de vedere istoric, imnografic, liturgic și muzical al melosului bizantin, cu aplicare directă la colecțiile transilvănene. Împărțirea echilibrată a sarcinii de lucru pe cele opt glasuri ale cântării bisericești ne permite o privire de ansamblu asupra melodicii bizantine, din perspectiva particulară a muzicii de strană din ținuturile transilvănene, marcată, datorită contextului istoric, de fenomenul oralității. Aici, în această îngemănare al tradiției scrise și orale, se află, de fapt, cheia înțelegerii dezvoltării muzicii bisericești post-bizantine în general și a celei transilvănene, în special.

În cultura românească de tradiție bizantină, *Anastasimatarul* sau *Cântările Octoihului*, au fost obiectul cercetării, fie din perspectivă liturgică, fie istorică, fie muzicală, însă niciodată din toate cele trei sau patru perspective deodată. În lucrarea de față am încercat să surprindem *Octoihul* și cântările lui în cele patru ipostaze și să contribuim în felul acesta la îmbogățirea literaturii de specialitate cu o lucrare inedită, privind cele mai importante și uzuale variante de muzică bisericească de tradiție bizantină cunoscute și practicate în cuprinsul Transilvaniei.

În ceea ce privește partea muzicală, atenția noastră s-a îndreptat îndeosebi asupra *Anastasimatarului*. Muzicologia românească axată pe tradiția bizantină a tratat atât conținutul, cât și prezența acestei cărți în spațiul românesc de-a lungul secolelor, analizând manuscrisele care se încadrează în tipologia *Anastasimatarului*, stabilind autorii versiunilor muzicale practicate la noi, evidențiind copiștii manuscriselor precum și circulația pe care au avut-o acestea. În acest sens, una dintre cele mai importante lucrări este *Anastasimatarul* muzicologului Adriana Șirli, în care sunt clarificate aspecte esențiale privitoare la manuscrisele muzicale medievale de acest fel aparținând tradiției bizantine și păstrate în bibliotecile românești. Lucrarea conține o tipologie a manuscriselor și inventarul incipiturilor acestora. Versiunile *Anastasimatarului* secolului al XIX-lea au reținut și ele atenția muzicologilor bizantiniști, cercetată fiind îndeosebi cartea cu acest titlu, editată de către Ieromonahul Macarie la Viena, în anul 1823.

Melodica celor opt glasuri a reținut atenția muzicologului Gheorghe Ciobanu în studiul *Muzica bisericească la români*, ce are în vedere, pentru prima dată, și particularitățile cântărilor de strană din Transilvania, analizate sub aspectul alcătuirii glasurilor. De asemenea, autorul susține, cu argumente serioase, originea bizantină a acestei muzici. După aproape două decenii de la apariția acestui studiu, pr. prof. Vasile Stanciu a întreprins o cercetare de profunzime asupra muzicii de strană din această parte a țării în lucrarea sa intitulată *Muzica bisericească ortodoxă din Transilvania*, în care insistă asupra originii comune a cântării bisericești la toți românii din spațiul carpato-danubiano-pontic. Lucrarea acordă un spațiu important analizei glasurilor bisericești transilvănene în contextul tradiției muzicale bizantine, căreia îi sunt tributare și cântările practicate în Transilvania și Banat. Ulterior, au fost elaborate și alte lucrări care se referă tangențial la această tematică, multe dintre acestea fiind datorate doctoranzilor îndrumați de către pr. prof. dr. Vasile Stanciu. O contribuție importantă la cunoașterea acestor realizări o are apariția recentă a volumului *Istoria muzicii bisericești la români*, aparținând pr. prof. dr. Nicu Moldoveanu, lucrare amplă care înglobează, în fiecare dintre capitolele sale, secțiuni speciale destinate reprezentanților muzicii bisericești din Transilvania.

Studii însemnate asupra muzicii bisericești transilvănene datorăm muzicianului bizantinist dr. Constantin Catrina, bun cunoscător al muzicii psaltice pe care a deprins-o la Seminarul Teologic din Mofleni, unde a avut printre profesori pe renumitul Chiril Popescu. Alături de numeroase studii și articole, rezultatele

cercetărilor sale îndelungate privind zona Brașovului s-au concretizat într-o lucrare de excepție: “Muzica de tradiție bizantină – Șcheii Brașovului”.

O altă parte a Transilvaniei – zona Sibiului – a intrat în atenția pr. prof. dr. Vasile Grăjdian, de la Facultatea de Teologie Ortodoxă “Andrei Șaguna” din Sibiu, care a elaborat mai multe studii referitoare la cântarea de strană din Ardeal, insistând asupra problemelor legate de fenomenul oralității și de cel al tradiției cântării liturgice din sudul Transilvaniei.

Problematica complexă a muzicii bisericești din Transilvania și Banat a fost abordată tangențial sau mai amplu și în lucrări aparținând altor cercetători. Astfel, conf. univ dr. Elena Chircev, de la Academia de Muzică din Cluj-Napoca a susținut în anul 1998 teza de doctorat cu titlul “Muzica românească de tradiție bizantină între neume și portativ”, care cuprinde un capitol extins referitor la cântările de strană din aceeași zonă, analizate în contextul fiecărui glas, argumentând înrudirea dintre acestea și muzica psaltică.

Activitatea muzicologică și bizantinologică intensă desfășurată de dr. Constanța Cristescu a fost orientată și spre unele aspecte ale muzicii bisericești din vestul României. Alături de numeroasele cursuri și colecții de cântări bisericești din Banat atrag atenția volumele „Unitate și diversitate în muzica românească de tradiție bizantină. Stilurile regionale” și „Crâmpoie din evoluția unei deveniri”.

Muzica bănățeană de strană a constituit o preocupare aparte și pentru conf. univ. dr. Mircea Remus Buta, autor al tezei de doctorat cu titlul „Cântările glasurilor bisericești la Vecernie și esența lor intonațională, în notațiile lui Trifon Lugojan”, publicată în volum în ultimii ani.

În perimetrul studiului monografic se încadrează o altă teză de doctorat, elaborată de pr. lect. dr. Vasile Sorin Dobre, și anume: „Muzica bisericească tradițională din zona Sibiului. Studiu monografic”, care se alătură cercetărilor amintite întreprinse în zonă de colectivul sibian coordonat de pr. prof. dr. Vasile Grăjdian.

Cercetarea noastră se plasează tocmai în acest context al preocupărilor pentru muzica transilvăneană (în particular, pentru colecția de tip *Anastasimatar*), dar abordarea este una diferită prin includerea studiului cântărilor în contextul mai larg pe care îl conferă legătura cu *Octoihul*, asupra căruia redactăm, așa cum am precizat, un studiu istoric și imnografic, liturgic și muzical. Extinderea cercetării pe axa temporală, până la cea mai recentă versiune, a primului *Anastasimatar* transilvănean complet, datorat pr. prof. dr. Vasile Stanciu, prilejuiește sesizarea unor aspecte inedite privind

păstrarea tradiției muzicale, a cântării încetățenite în ultimele două secole în ținuturile Transilvaniei. Considerăm că abordarea cântărilor Vecerniei și Utreniei, incluse în această nouă versiune a *Anastasimatarului* din Transilvania contribuie la actualizarea datelor referitoare la melodică de tradiție bizantină, notată pe portativ, în colecțiile ardeleni. Totodată, păstrarea cu consecvență, până în zilele noastre, a repertoriului de cântări consemnat în scris de către Dimitrie Cunțanu și tipărit în anul 1890 (repertoriu care circula pe cale orală la jumătatea secolului al XIX-lea), este un indiciu cât se poate de clar al stabilității muzicii din Biserica Ortodoxă a Ardealului, al continuității acesteia, în ciuda vicisitudinilor istoriei, aspect important pe care teza de față îl susține cu hotărâre.

În **primul capitol** al tezei intitulat „Izvoare biblice și patristice al imnografiei *Octoihului*”, constatăm că muzica bisericească a fost introdusă, încă dintru început în arealul spiritual al Bisericii, deoarece aceasta reușește, formal și informal să exprime și să popularizeze cultul liturgic și cultura ritualică legată de acesta – adică toate formele, riturile și ceremoniile stabilite și consfințite de către Biserică, prin care se împărtășește credincioșilor harul sfințitor al lui Dumnezeu și prin care obștea credincioșilor ortodocși își exprimă atitudinea și sentimentele față de Dumnezeu. Cultul Bisericii impune și propune o cultură liturgică formatoare din punct de vedere subiectiv, aflată într-un raport permanent cu conținutul și cu finalitatea acestuia. Cultura liturgică oferă cultului subtilitatea de expresie specifică prin care comunitățile eclesiale pot preamări pe Dumnezeu.

Se știe că în cultul liturgic al Bisericii primare s-a folosit muzica grecească, iar în cultura liturgică, limba greacă, dovadă în acest sens fiind răspândirea Evangheliei lui Hristos prin scrierile Noului Testament. Melosul vremii era simplu și ușor de activat, fiind realizat de către credincioși „cu o gură și cu o inimă (...)”, sub îndrumarea competentă a psalților care introduc în slujbe „cântarea antifonică”.

Trăirea religioasă lăuntrică se răsfrânge în simțirea și în evlavia creștină, mai întâi ascunsă, iar apoi descoperită în frumusețea și profunzimea imnelor bisericești. Imnul bisericesc înțeles ca alcătuire poetică, cântată în adunarea de cult, a fost multă vreme asimilat cu psalmii. Cercetările au arătat că psalmii au alternat la început cu lecturi biblice, cu rugăciuni și cu cântări, care îmbrăcau forme diferite. Multe textele au fost preluate din Sfânta Scriptură (Ieșirea 15, 1-19; Deuteronom 32; I Regi 2, 1-10; Iona 2, 3-10; Daniel 9, 7; Luca 1, 46- 54; Luca 1, 67-79; Luca 2, 29-32). Inspirația poetică a primilor creștini a adăugat așa-zisele „cântări duhovnicești” (cf. Romani 13,

11-12; Efeseni 5, 14; Efeseni 5, 19; I Timotei 3, 16; Apocalipsa 4, 11; 5, 12), roade ale inspirației poetice ale primilor creștini sub revărsarea harismatică a Sfântului Duh.

Sursă a *Anastasimatarului*, *Octoihul* s-a alcătuit în urma unui proces amplu, iar apariția și dezvoltarea sa face parte integrantă din istoria generală a imnografiei Răsăritului ortodox. Originile *Octoihului* se află în vechea muzică grecească, dar conținutul său îl constituie învățătura de credință a Bisericii exprimată doxologic, menită să-i orienteze pe credincioși spre îmbrățișarea vieții în Hristos (cf. Romani 8,2) prin asumarea iconomică a mântuirii. Bibliografia consultată ne-a permis să arătăm în primul capitol care sunt temeiurile biblice ale cântării liturgice, și să subliniem rolul Părinților Bisericii și al celor dintâi imnografi la conturarea și afirmarea cântării bisericești în primul mileniu.

Al doilea capitol al lucrării are menirea de a clarifica problemele legate de „Formele imnografice ale *Octoihului*”. În acest sens, am urmărit apariția și dezvoltarea diferitelor tipuri de cântare: ecfonetică, responsorială și antifonică. În aceeași perioadă s-au constituit și principalele forme poetico-muzicale specifice Bisericii răsăritene: troparul, condacul și canonul, a căror importanță pentru muzica bizantină ne-a determinat să le rezervăm un subcapitol lămuritor. Poezia imnografică bizantină, dezvoltată în primul mileniu al creștinismului, culminând în secolele IV-IX, a generat formele din care au derivat, pe parcurs, toate cântările specifice tradiției liturgice ortodoxe, pe bună dreptate această perioadă fiind numită „epoca de aur” a imnografiei bizantine.

Insistența asupra acestei perioade a evoluției muzicii bizantine permite sublinierea principalelor caracteristici ale perioadei în care a trăit Sfântul Ioan Damaschin, căruia îi datorăm sistematizarea repertoriului și clarificările teoretice care au condus la apariția *Octoihului*. Opera acestui prestigios martor al Tradiției, este foarte variată și bogată, cuprinzând scrieri polemice, morale, ascetice, exegetice, imnografice și melodice. Se știe că Sfântul Ioan Damaschin a fost implicat activ în controversa iconoclastă, devenind unul dintre cei mai mari apărători ai cultului icoanelor. De asemenea, el este considerat unul dintre cei mai importanți imnografi și formatori ai muzicii bizantine. Oricum, a fost o mare personalitate a culturii creștine, meritele sale fiind legate, în primul rând, de elaborarea *Octoihului*, această carte fundamentală a Răsăritului creștin și sinteză a întregii învățături ortodoxe, bazată pe tradiția patristică anterioară.

Realizarea *Octoihului* înseamnă, de fapt, sistematizarea structurilor modale bizantine. Numărul modurilor a fost fixat la opt, patru fiind considerate autentice sau principale, iar patru derivate sau plagale, numărul și sistematizarea lor rămânând neschimbate până în zilele noastre. Părinte prof. dr. Nicu Moldoveanu subliniază legătura acestor moduri cu muzica popoarelor din zona în care a apărut și s-a dezvoltat cultul creștin, precizând că modurile nu sunt invenția Bisericii creștine, ele existând în diferite provincii ale Imperiului Bizantin, iar numele acestora a fost transferat modurilor, denumirile respective fiind folosite și în prezent (dorian, lidian, frigian, mixolidian sau milezian). Modurile folosite în diferite zone au fost adoptate de Sfinții Părinți, în frunte cu Sfântul Ioan Damaschin, iar cercetările au demonstrat legătura dintre melodia unor imne bisericești și muzica folclorică a diferitelor regiuni.

Importanța pe care o au modurile în particularizarea muzicii bizantine a fost sesizată chiar de la primele cercetări asupra acestui capitol major al patrimoniului muzical al omenirii. Ioan D. Petrescu, părintele paleografiei muzicale bizantine din țara noastră, a acordat o atenție deosebită modurilor considerându-le piloni ai muzicii bizantine și punctul de pornire în studierea acestei arte. Am insistat în cel de al doilea capitol asupra acestor probleme, tocmai pentru a asigura astfel o mai bună înțelegere din perspectivă istorică a analizelor întreprinse în partea finală a tezei noastre asupra cântărilor glasurilor practicate în Transilvania. Într-una dintre secțiunile capitolului am urmărit și felul în care s-a conturat și perfecționat un sistem de notație menit să consemneze în scris repertoriul liturgic tot mai bogat, pe măsură ce calendarul bisericesc marca noi sărbători. Este vorba despre notația neumatică bizantină. Toate acestea sunt aspecte asupra cărora ne-am oprit în cel de la doilea capitol al lucrării noastre, sistematizând și prezentând din perspectiva personală și direct legată de tematica investigațiilor proprii, bibliografia de referință.

Cel de al treilea capitol al tezei, intitulat „*Octoihul* în Transilvania” debutează cu o secțiune rezervată „*Octoihului* în cultura muzicală greacă și română”. Formarea cărții de cult care poartă numele de *Octoih* a fost condiționată de dezvoltarea imnografiei Bisericii Ortodoxe.

De-a lungul secolelor, o parte a textelor imnografice cuprinse în *Octoih* au fost redactate împreună cu notația muzicală, alcătuind *Anastasimatarul*. Fiind interesați și de latura muzicală a acestei cărți de cult, ne-am referit prin urmare la colecția de tip

Anastasimatar și la felul în care aceasta s-a conturat de-a lungul secolelor. Precizăm că tema colecțiilor de tip *Anastasimatar* a stârnit interesul muzicologilor români, existând deja două studii importante realizate de către cercetătorii Adriana Șirli – preocupată îndeosebi de manuscrisele medievale din bibliotecile românești – și Costin Moisil – care realizează un studiu comparativ al diferitelor ediții.

Cântările din *Anastasimatar* sunt întâlnite în manuscrise muzicale începând cu secolele X–XI, fiind notate în *Stihirare* sau în *Antologhioane*. Parcurgerea documentelor muzicale păstrate până în zilele noastre scot în evidență felul în care s-a conturat, treptat, o colecție de sine stătătoare, aceea a *Anastasimatarului* așa cum îl cunoaștem astăzi. Referitor la cântările cuprinse în această colecție, cercetătorii au încercat să clarifice două probleme importante: proveniența textelor și autorii melodiilor. Textele cântărilor din *Octoih* (în centrul căruia stă *Anastasimatarul*) sunt atribuite tradițional unor renumiți imnografi, începând cu Sfântul Ioan Damaschin, Anatolie și Leon Filosoful.

Identificarea autorilor melodiilor consemnate în manuscrisele din diferite secole ridică numeroase probleme datorită transmiterii orale a repertoriului, chiar și după ce acesta a început să fie notat. Melodiile cântărilor anastasime vechi sunt atribuite Sfântului Ioan Damaschin. I-au urmat alți autori, printre care Ioan Glykys, Hrisaf cel Nou, Daniel Protopsaltul, Iacob Protopsaltul, Petru Lampadarie, Dionisie Fotino.

Repertoriul consacrat al *Anastasimatarului* se compune din *Kekragarii*, *Stihiri Anastasime* și *Stihiri Eotinale* (stihirile Evangheliei). Nu toate versiunile cuprind toate aceste tipuri de cântări; cele complete sunt cele întocmite de Hrisaf cel Nou, Petru Lampadarie din Peloponez și Dionisie Fotino, în vreme ce Daniil Protopsaltul, Iacob Protopsaltul și Petru Efesiul au realizat versiuni incomplete.

Am arătat, totodată, în acest capitol că, în fondurile de manuscrise românești, *Anastasimatarul* este cel ce excelează, colecția de acest fel reprezentând trei sferturi din totalitatea manuscriselor dedicate acestui capitol de bază al manifestării imnografice și imnologice bizantine. Studiarea manuscriselor muzicale dovedește că, în decursul timpului, această colecție de cântări n-a rămas neschimbată, însă orice versiune nouă își avea punctul de pornire în cele anterioare. Constatăm, de asemenea, că apariția unei noi versiuni nu ducea la excluderea celei aflate în uz, mai multe versiuni fiind în circulație simultană.

Cel mai vechi manuscris care cuprinde cântări cu textul integral în limba română este *Psaltichia rumânească*, care a fost încheiat de către ieromonahul

Filothei sin Agăi Jipei la 24 decembrie 1713, după cum reiese din însemnarea autografă de pe ultima filă a manuscrisului. Acest manuscris cuprinde repertoriul de cântări pentru întregul an bisericesc. Este vorba, de fapt, despre mai multe cărți, iar *Anastasimatarul* nu putea să lipsească dintre acestea. Trebuie subliniat faptul că traducerea textului a reprezentat un proces complex, în care Filothei Jipa s-a angajat cu toată responsabilitatea, încercând să nu se abată prea mult de la tiparul melodic al versiunii grecești. Așa se face că textul literar nu reprezintă o preluare a unor versiuni de text tipărite anterior, ci este traducerea vrednicului Protopsalt. Se pare că *Anastasimatarul* tradus de către Filothei a dominat secolul al XVIII-lea și începutul celui următor, pentru cântarea în limba română, dacă avem în vedere că s-au păstrat cinci copii ale acestuia, ultima fiind realizată în anul 1821.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea a mai fost realizată o traducere sau mai bine zis, o nouă adaptare în limba română, care nu se bazează pe traducerea lui Filothei sin Agăi Jipei. Este vorba despre *Anastasimatarul* lui Mihalake Moldoveanu sau Moldovlahu, manuscris care datează din anul 1767.

Activitatea de traducere a cântărilor din *Anastasimatar* a continuat și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, când este semnalată de către Anton Pann încă o versiune, probabil în notație cucuzeliană, avându-l drept autor pe Ianuarie protosinghelul. Marele psalt al Țării Românești îl văzuse prin anul 1821 și afirma în prefața *Bazului teoretic...* că era „foarte frumos potrivit pe limba românească”.

Schimbarea sistemului de notație, prin reforma din anul 1814, a făcut ca toate aceste manuscrise să nu mai poată fi folosite la strană. Pe de altă parte, *Anastasimatarul* tipărit în anul 1820 la București avea textul în limba greacă, fapt pentru care întrebuițarea acestuia ar fi însemnat revenirea la limba greacă în bisericile românești. Iată de ce realizarea unei versiuni românești, cu notație hrisantică, a devenit o prioritate pentru Macarie Ieromonahul, cel care a tipărit primele cărți de muzică bisericească cu text românesc. *Anastasimatarul* său, care urmează modelul melodic al lui Petru Efesiu, a fost editat la Viena, în anul 1823. A fost reeditat după un sfert de veac (1848), în Moldova, de către Dimitrie Suceveanu, care a făcut o revizuire și o completare a lui, ținând cont de edițiile grecești ce apăruseră între timp.

Anton Pann a editat, și el cântările *Anastasimatarului*. A tipărit mai întâi, în anul 1847, *Prescurtare din Bazul muzicii bisericești și din Anastasimatar*, un volum care poartă amprenta personală, deși cuprinde unele cântări asemănătoare

celor din *Anastasimatarele* tipărite la Constantinopol, din cel editat de către Ieromonahul Macarie și din cel al lui Dionisie Fotino. Funcția didactică a cărții transpare cu ușurință, căci alături de aceste cântări erau prezentate și noțiuni teoretice. De asemenea, cei care au studiat aceste versiuni ale cântărilor anastasime au constatat că acestea erau mai ușoare decât cele din *Anastasimatarul* lui Macarie, existând și diferențe de lungime și în ceea ce privește melismele, cadențele sau modulația.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au fost tipărite în Țările Române și alte cărți de tip *Anastasimatar*, dar majoritatea lor au fost reeditări sau ediții revăzute ale volumului omonim al Ieromonahului Macarie, al celui tipărit de către Dimitrie Suceveanu sau de către Anton Pann.

În cea de a doua jumătate a secolului al XX-lea, datorită constrângerilor regimului politic totalitar, a fost editat un sigur *Anastasimatar* (vol. I, *Vecernier* 1953, vol. II, *Utrenier* 1954, 1974), în perioada 1949-1989. Este cunoscut sub denumirea de *Anastasimatarul uniformizat* și este parte a unui repertoriu de cântări bisericești editat de un colectiv coordonat de către profesorul Nicolae Lungu. Scopul era acela de a avea un repertoriu unitar, la nivelul întregii țări. La baza acestor cântări stăteau melodiile psaltice tradiționale, dar versiunile acestora erau simplificate, îndeosebi ornamentele au fost eliminate, pentru a obține o linie melodică mai simplă. Tipărirea volumelor în notație simultană, psaltică și lineară, avea menirea de a asigura răspândirea acestui repertoriu și în Transilvania, unde notația psaltică nu mai era folosită din secolul al XIX-lea.

Anastasimatarul uniformizat a fost reeditat de mai multe ori după 1990, de un colectiv coordonat de Prof. Dr. Nicu Moldoveanu, lect. dr. Victor Frangulea și lect. dr. Stelian Ionașcu.

Numărul cărților de muzică psaltică tipărite după 1990 a crescut permanent. Printre acestea se numără și un *Anastasimatar* al lui Victor Ojog, care a avut două ediții, în 1998, 1999, datorate arhid. Sebastian Barbu-Bucur și preotului Alexie Al. Buzera, care au operat unele modificări impuse de schimbările intervenite în noile ediții al *Octoihului Mic*.

Cea de a doua secțiune a capitolului al treilea, intitulată „Spațiul istoriografic-muzical transilvănean” reprezintă o necesară incursiune în viața religioasă a românilor ardeleni, care, alături de românii din celelalte Țări Române, au fost moștenitorii culturii și civilizației bizantine, trecută prin filieră proprie. În acest

sens, muzica bizantină din Transilvania a fost aceeași cu cea din Țara Românească și Moldova, până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, când o parte a românilor transilvăneni s-au unit cu Roma. Acest fapt a contribuit la diversificarea muzicii liturgice de tradiție bizantină, care a fost influențată de muzica confesională, de cea occidentală și de cea populară.

Cultul și muzica bisericească au jucat un rol important în menținerea unității românilor din Transilvania. Centre în care a fost cultivată această cântare, adică mănăstirile transilvănene, înzestrate cu școli necesare pregătirii clerului, au fost distruse și desființate din ordinul generalului Bukow, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, încetarea lucrării liturgice și misionare a acestora producând o perioadă de criză în viața bisericească transilvăneană.

Cântarea bisericească ortodoxă, unul dintre elementele esențiale de menținere a vieții spirituale și unității bisericești transilvănene, rămânând fără sprijinul efectiv și permanent al școlilor mănăstirești, a început să decadă, contaminându-se cu elemente străine de spiritualitate ortodoxă. Cu toate acestea, poporul drept credincios, dându-și seama că în Cărțile de cult și în Cântarea bisericească găsește un sprijin puternic pentru apărarea și păstrarea unității de credință, de organizare bisericească și de cult, a căutat să păstreze legăturile spirituale cu frații întru credință din Țările Române. De altfel, de-a lungul timpului au existat mulți dascăli transilvăneni, care au plecat în Țara Românească pentru a învăța cântarea bisericească de tradiție bizantină, în speranța de a o păstra și transmite nealterată generațiilor viitoare. Dintre aceștia am amintit pe Bucur Grămăticul din Sâmbăta de Sus, Ioan Duma din Brașov, Naum Râmnicăneanu și George Ucenescu. Prin talentul și operele lor, aceștia au adus un suflu de prospețime în cântarea psaltică din Transilvania, propagând astfel prin numeroșii lor ucenici stilul poetico-muzical, afirmat decisiv de Filothei Agăi Jipei sau cântarea bisericească după „sistima nouă” promovată de către Macarie Ieromonahul și Anton Pann.

Prin conținutul și circulația lor, manuscrisele muzicale bizantine reprezintă mărturia cea mai de preț a unui trecut îndelungat de cultură. De aceea, am încercat să surprindem în al treilea subcapitol „Circulația manuscriselor muzicale psaltice de tip *Anastasimatar* și a cărților de strană în ținuturile transilvănene”. Cele mai vechi manuscrise cu circulație certă în Transilvania, ne trimit spre epoca brâcovească. De atunci datează primul manuscris muzical cu text românesc aparținând tradiției bizantine. Putem afirma că muzica psaltică din epoca lui Brâncoveanu, epocă

remarcabilă din punct de vedere cultural și muzical, a pătruns și în Transilvania, într-o perioadă când viața religioasă a românilor ardeleni a fost amenințată de acțiunile asupritorilor habsburgici, care au urmărit pe toate căile dezbinarea bisericească și desființarea națională a românilor.

Dintre manuscrisele psaltice care conțin similitudini cu cel al lui Filothei și care au circulat în Transilvania, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, îl menționăm pe cel al lui Ioan sin Radului Duma Brașoveanu, protopsalt, înzestrat cu o bogată cultură muzicală și teologică, acumulată la București, unde l-a avut ca dascăl de *musichie* pe Șarban. Importanța manuscrisului lui Ioan Sin Radului Duma Brașoveanu constă nu numai în valoarea lui muzicală; manuscrisul în sine constituie un puternic argument al prezenței culturii muzicale psaltice în toate provinciile locuite de români, mai ales că el a circulat și în Transilvania. De altfel, Ioan Radu Duma, întorcându-se la Brașov, a desfășurat o activitate de popularizare și de conservare a muzicii de strană în limba română, activitate anevoioasă, dar importantă în cultul Bisericii.

Un alt manuscris psaltic din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea care a circulat în Transilvania este *Manuscrisul românesc și grecesc nr. 3210* care se păstrează la Biblioteca Academiei Române și care îl are ca autor pe călugărul *Naum Râmnicianu*.

Muzicologii au subliniat valoarea istorică și documentară deosebită a manuscrisului, care atestă prin conținutul său că Naum a cultivat în Transilvania și Banat, nu doar în Țara Românească, muzica bisericească în limba română, încetățenită la București datorită lui Filothei sin Agăi Jipei, la începutul secolului al XVIII-lea, și ajunsă apoi dincoace de munți prin Bucur Grămăticul (la Sâmbăta de Sus) și Ioan Duma (în Brașov și Țara Bârsei).

În concluzie, putem afirma că dintre cele trei manuscrise muzicale psaltice cunoscute în secolul al XVIII-lea, două au avut autori transilvăneni, fapt care atestă legăturile permanente între Țările Române, precum și amploarea procesului de *românire* a cântărilor bisericești, care nu a exclus Transilvania.

În cuprinsul subcapitolului sunt prezentate și alte manuscrise din bibliotecile clujene; existența manuscriselor muzicale psaltice, care au circulat în Transilvania, într-o perioadă zbuciumată a istoriei românilor ardeleni, reprezintă încă un argument pentru continuitatea culturii muzicale de tradiție bizantină în această parte de țară. Aceasta s-a datorat legăturilor permanente cu Moldova și Țara

Românească, prin răspândirea cărților de cult, prin episcopii hirotoniți sau prin preoții și călugării cu metanie la mănăstirile ortodoxe de peste munți, în Transilvania.

Am acordat atenție în cadrul acestui capitol și prezentării câtorva personalități reprezentative pentru muzica de tradiție bizantină din Transilvania, începând cu preotul-compozitor Dimitrie Cunțan și continuând cu alți muzicieni a căror activitate a fost legată de Biserică: pr. Celestin Cherebețiu, pr. Terentius Bugariu, pr. Trifon Lugojan, Athanasie Lipovan, diac. Nicolae Firu, pr. Cornel Givulescu, pr. Vasile Stanciu.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea n-a fost conceput în Transilvania niciun *Anastasimatar*, dar acesta este cuprins (desigur, într-o formă redusă) în colecția de cântări întocmită de preotul Dimitrie Cunțanu. Acesta, ascultând porunca arhiereului Andrei Șaguna, a izvodit prima colecție de cântări bisericești, notate liniar: *Cântările bisericești după melodiile celor opt glasuri ale Sfintei Biserici Ortodoxe Române*, ediția I fiind tipărită la Viena în anul 1890. Această lucrare poate fi socotită primul *Anastasimatar* tipărit în Transilvania, după ce cântarea de strană din Biserica Răsăritului a fost supusă rigorilor reformei legiferate la Constantinopol în anul 1814. După 120 de ani de la apariția acestei cărți fundamentale pentru cântarea de stană din centrul Transilvaniei a fost editat primul *Anastasimatar* complet, prin grija neobositului pr. prof. dr. Vasile Stanciu care și-a propus ca obiectiv reșezarea muzicii bisericești tradiționale de strană din Transilvania pe fâgașul pe care acesta fusese plasată de ilustrul său înaintaș de la Sibiu. Înscrierea cărții în perimetrul tradițional ardelean este subliniată prin intermediul analizelor comparate întreprinse în ultimul capitol al prezentei teze.

Fiind interesați și de latura muzicală a *Octoihului*, a cărții de cult ce a stat în atenția noastră, am rezervat **ultimul capitol** al tezei colecției de tip *Anastasimatar*, pe care am abordat-o din perspectivă analitică și restrângând investigația la spațiul transilvan. Capitolul final al tezei este dedicat, așadar, analizelor muzicale, pe parcursul cărora am aplicat metoda comparată, menită să releve legăturile trainice ale muzicii ardelenice de strană cu cântarea psaltică, evidente la nivel structural, dar și unitatea materialului melodic consemnat în colecțiile din partea de vest a României.

Analiza noastră a beneficiat de oportunitatea ivită prin tipărirea *Anastasimatarului* transilvănean complet, astfel că am putut avea în vedere și

cântările Utreniei. Analizele au fost realizate aplicând același algoritm la câteva dintre cântările cele mai importante ale *Anastasimatarului*. Am urmărit reliefa și încadrarea în specificul modal al fiecărui glas prin: evaluarea scării și a sunetelor cu funcționalitate specifică în glas; analiza formulelor melodice inițiale și cadențiale; sesizarea relației dintre textul literar și cel muzical; respectarea parametrilor specifici fiecărui stil de cântare; relația cu muzica psaltică. Au fost analizate: stihul și stihira, stihoavna, troparul, *Dumnezeu este Domnul*, Antifonul I și *Laudele*, pentru fiecare glas în parte. Colecțiile avute în vedere, în afară de cea a lui Dimitrie Cunțanu și *Anastasimatarul* recent editat de către pr. prof. dr. Vasile Stanciu, sunt cele întocmite de Trifon Lugojan, Cornel Givulescu, o versiune orădeană întocmită de Valeriu Traian Frențiu în anul 1928 și varianta blăjeană editată de Celestin Cherebețiu.

Analiza întreprinsă a permis formularea unor concluzii importante. Am constatat faptul că majoritatea cântărilor din aceste colecții folosesc scări muzicale reduse la câteva sunete, cele mai frecvente fiind cele pentacordale, dar întâlnim adesea și scări alcătuite din șase sunete, ori chiar scara octaviană, cum se întâmplă în glasul 3. Numărul sunetelor din aceste scări este amplificat prin atingerea în melisme, a încă unul-două sunete. Consecința este aceea a amplificării ușoare a ambitusului la septimă sau octavă (uneori chiar intervale mai mari) a multora dintre melodiile analizate.

În ceea ce privește structura acestor scări, putem constata că apar ipostazele următoare: majoră, dorică, eolică sau cromatică, cele care sunt mai frecvente în colecția D. Cunțanu fiind cele dorice și eolice. Pe aceeași linie se înscriu și melodiile cu care a completat pr. prof. dr. Vasile Stanciu *Anastasimatarul transilvănean*. Mai precizăm că structurile cromatice au o altă configurație și reprezentare decât în muzica psaltică, fiind mai rare și facilitate adesea de instabilitatea intonațională a unor trepte; așadar secunda mărită, specifică genului cromatic, nu apare ca interval constitutiv al scării ci, în mare parte, prezența acesteia este conjuncturală.

Analiza formulelor melodice a demonstrat înrudiri și la acest nivel, iar exemplele se găsesc consemnate în capitolul final al tezei. Pe de altă parte, am sesizat o anumită stabilitate a melodiilor analizate, evidentă în frecvența cu care sunt întrebuințate aceleași formule al cadențelor interioare, în cadrul mai multor cântări aparținând aceluiași glas. De asemenea, subliniem faptul că valorificarea

constantă a fondului de formule din colecția D. Cunțanu în cântările cu care a fost completat *Anastasimatarul* realizat de către pr. prof. dr. Vasile Stanciu conferă acestei colecții suportul valoroasei tradiții ardelen, perpetuată astfel prin notarea întregului repertoriu de la Vecernie și Utrenie.

Exigențele pe care le presupune realizarea unei cercetări la nivelul pregătirii doctorale au condiționat studierea aprofundată a unei bibliografii care acoperă cele patru direcții de cercetare propuse prin titlu: istorică, imnografică, liturgică și muzicală. Deosebit de utilă pentru lămurirea unor probleme privind trăsăturile specifice ale repertoriului de tip *Anastasimatar* din zona Transilvaniei a fost parcurgerea lucrărilor românești mai vechi și mai noi, pornind de la studiile realizate de părintele Ioan D. Petrescu în prima jumătate a secolului trecut, și care clarifică numeroase probleme legate de capitolul modal. Lucrările elaborate în ultimele decenii ne-au permis să înțelegem filiația muzicii de strană ardelen și raportul în care se află aceasta cu muzica de tradiție bizantină, în general, și cu cea psaltică practică acum pe teritoriul românesc. Prin valoarea științifică și bogăția informațiilor, lucrările elaborate de către Titus Moiescu, Gheorghe Ciobanu, pr. Nicu Moldoveanu, pr. Sebastian Barbu-Bucur, Grigore Panțiru, Victor Giuleanu, Nicolae Lungu, Viorel Cosma, pr. Vasile Stanciu, pr. Alexie Buzera, pr. Vasile Grăjdian, Constantin Catrina, Elena Chircev, Constanța Cristescu, Costin Moșil și pr. Alexandru Dumitrescu ne-au permis conturarea unei imagini complete asupra fenomenului muzical bizantin în spațiul românesc și a ipostazelor variate în care tradiția bizantină s-a perpetuat și dezvoltat de-a lungul secolelor în Țările Române și, în particular, în zona geografică cuprinsă în interiorul lanțului carpatic.

Într-adevăr, muzica de strană din Transilvania nu poate fi înțeleasă și judecată altfel decât printr-o corectă interpretare a raportului dintre tradiția orală și cea scrisă. În transmiterea și păstrarea acestei tradiții, cele două cărți complementare – *Octoihul* și *Anastasimatarul* – au avut un rol esențial, fapt reliefat de către noi în cuprinsul celor patru capitole ale tezei.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. IZVOARE

A. Sfânta Scriptură

Ediții ale Sfintei Scripturi:

- *Biblia sau Sfânta Scriptură*, București, EIBMBOR, 1988.
- *Biblia sau Sfânta Scriptură*, ediție jubiliară a Sfântului Sinod, versiunea IPS Bartolomeu Valeriu Anania, București, EIBMBOR, 2001.

• *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură, ale cei Vechi și ale cei Noao Leag, toate care s-au tălmăcit dupre limba elinească spre înțelegerea limbii rumânești, cu porunca Preabunului creștin și luminat Domn, Ioan Sărbăban Cantacuzino Basarab Vodă și cu îndemnarea lui Constantin Brâncoveanu, Marele Logofăt, Scaunul Mitropoliei Bucureștilor, 1688. ed. modernă: Ed. IBMBOR, București, 1988.*

B. Opere ale Sfinților Părinți și ale scriitorilor bisericești

C. Cărți de cult

II. LUCRĂRI DE SPECIALITATE

- ANANIA, Bartolomeu Valeriu, *Sfântul Andrei Cretanul, Canonul cel Mare*, (text diortosit), Ed. Renașterea, 2004.
- BARBU-BUCUR, Sebastian. BUZERA. Alexie (îngrijită de), *Anastasimatarul Sfintei Mănăstiri Neamțu*, Editura Trinitas, Iași, 1992.
- BARBU-BUCUR, Sebastian, *Cultura muzicală de tradiție bizantină pe teritoriul României în secolul XVIII și începutul secolului XIX și aportul original al culturii autohtone*, București, 1989.
- IDEM, *Izvoare ale muzicii românești. Vol. VII, Filothei sin Agăi Jipei, Psaltichie Rumânească. II. Anastasimatar*, Ed. Muzicală, București, 1984.
- BRIE, Mihai-Gavril, *Cultura muzicală bisericească de tradiție bizantină din Crișana*, Ed. Universității din Oradea, 2006.
- IDEM, *Diaconul Nicolae Firu-profesor și dirijor*, Ed. Universității din Oradea, 2007.

- BUTA, Remus Mircea, *Cântările glasurilor bisericești la Vecernie și esența lor intonațională, în notațiile lui Trifon Lugojan*, Ed. Universității „Aurel Vlaicu”, Arad, 2006.
- CATRINA. C., *Muzica de tradiție bizantină. Șcheii Brașovului*, Ed. Arania, Brașov, 2001.
- CATRINA Constantin, Manolache, Mihai, *Muzica psaltică românească în biblioteca muzeului din Șcheii Brașovului*, București, 1972.
- CIOBANIU, Gheorghe, *Studii de etnomuzicologie și bizantinologie*. Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor, București, 1974.
- CIREȘEANU, Badea, *Tezaurul liturgic al Sfintei Biserici Ortodoxe de Răsărit*, vol. II, Ed. Gutenberg, București, 1911.
- CHIRCEV, Elena, *Muzica românească de tradiție bizantină între neume și portativ*, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2002.
- CRISTESCU, Constanța, *Cântările Vecerniei în stilul Episcopului Ioan I. Pap al Aradului*, (Micro-ediție critică însoțită de un studiu introductiv), Ed. Arefeană, București, 2003.
- DOBRE, Vasile Sorin, *Muzica bisericească tradițională din zona Sibiului - Studiu monografic*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2007.
- DRAGOMIR, Silviu, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei (Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul român 1697-1701)*, Ed. Arhiepiscopiei Clujului, Cluj-Napoca, 1990.
- DUMITRESCU, Alexandru-Marius, *Cântările Vecerniei și Utreniei din duminici – tradiție și continuitate*, București, 2009 (teză de doctorat).
- EFESIU, Petru, *Noul Anastasimatar*, București, 1970.
- GIULEANU, Victor, *Melodia bizantină, studiu teoretic și morfologic al stilului modern (neo-bizantin)*, Ed. Muzicală, București, 1981.
- GRĂJDIAN, Vasile. *Aspects Homilétiques dans Ies Stichera Eothiina de Léon VI le Sage*, Ed. Universității “Lucian Blaga”, Sibiu, 2001.
- IDEM, *Oralitatea cântării bisericești din Ardeal*, Ed. Universității “Lucian Blaga”, Sibiu, 2004.
- IDEM, *Studii de Teologie Imnografică*, Ed. Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2008.

- IDEM, *Teologia Cântării liturgice în Biserica Ortodoxă. Aspecte de identitate a cântării liturgice ortodoxe*, Ed. Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, 2000.
- GRĂJDIAN, Vasile, DOBRE, Vasile Sorin, *Cântăreți bisericești din Ardeal*, Ed. Universității “Lucian Blaga”, Sibiu, 2003.
- MOISESCU, Titus, *Muzica bizantină în spațiul muzical românesc*, Ed. Muzicală, București, 1996.
- IDEM, *Prolegomene bizantine*, Ed. Muzicală, București, 1985.
- MOISESCU, Titus, *Florilegiu sau crestomație de cântări religioase de compozitori români din secolele XV-XVIII*, Editura Muzicală, București, 2002.
- MOISIL, Costin, *Anastasimatarul cuviosului Macarie Ieromonahul cu adăugiri din cel al paharnicului Dimitrie Suceveanu*, Ed. Bizantină, Fund. Stavropoleos, București, 2002.
- IDEM, *Studiu introductiv la Anastasimatarul Cuviosului Macarie Ieromonahul cu adăugiri din cel al Paharnicului Dimitrie Suceveanu*, Ed. Bizantină, București, 2002.
- MOLDOVEANU, Nicu; FRANGULEA, Victor; IONAȘCU Stelian (ed îngrijită), *Anastasiniatarul uniformizat, Vecernierul*, EIBMBOR, București, 2002.
- MOLDOVEANU, Nicu, *Catalogul general al manuscriselor vechi bizantine din România*, (500 pagini dactilografiate), București, 2004.
- IDEM, *Istoria muzicii bisericești la români*, Ed. Basilica a Patriarhiei Române, București, 2010.
- IDEM, *Izvoare ale cântării psaltice în Biserica Ortodoxă Română - Manuscrise muzicale vechi bizantine din România, grecești-românești și româno-grecești până la începuturile secolului al XIX-lea*, Teză de doctorat în „BOR”, an. XCII, 1974, nr. 1 -2, p. 131-280 extras, 151 p.
- IDEM, *Sfântul Vasile cel Mare și muzica bisericească*, vol. „Sfântul Vasile cel Mare. Închinare la 1600 de ani de săvârșirea sa”, București, 1980, p. 411-429.
- NICOLĂESCU, Vasile, *George Ucenescu, Cânturi*, București, 1979.
- PĂCURARIU, Mircea, *Uniația în Transilvania în trecut și astăzi*, Ed. „Episcop Nicolae Popovici”, Oradea, 2006.

- PANȚIRU, Grigore, *Notația și eliurile muzicii bizantine*, Ed. Muzicală, București, 1971.
- PETRESCU, I. D., *Etudes de Paleographie musicale Byzantine*, Ed. Muzicală, București, 1997.
- NIFON, PLOEȘTEANU, *Carte de muzică bisericească pe Psaltichie și pe note liniare, pentru trei voci*, Ed. Joseph Gobl, București, 1902.
- POPA, Valeriu. *Anuarul II 1927-1937 din 1947 al Școlii ortodoxe române de cântăreți bisericești Dimitrie Cunțanu din Sibiu*, Suceava, 1947.
- ȘIRLI, Adriana, *Anastasimatarul*, Ed. Muzicală, București, 1986.
- STANCIU, Vasile, *Slujbele Sfântului Cuvios Pahomie de la Gledin, Episcopul Romanului*, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2007.
- IDEM, *Anastasimatarul sau Cântările Vecerniei de Sâmbătă seara și ale Utreniei de Duminică dimineața, compuse și fixate pe notație liniară după melodiile celor opt glasuri bisericești, notate de preotul Dimitrie Cunțanu*, Ed. Reîntregirea, Alba-Iulia, 2010.
- IDEM, *Vecernierul sau Cântările Vecerniei de sâmbătă seara compuse și fixate pe notație liniară după melodiile celor opt glasuri, notate de preotul Dimitrie Cunțanu*, Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2003.
- IDEM, *Muzica bisericească corală din Transilvania*, vol I, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj Napoca, 2001.
- IDEM, *Muzica bisericească ortodoxă din Transilvania*, teză de doctorat, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1996.
- IDEM, *Slujbele Sfinților Martiri Năsăudeni, Atanasie Todoran din Bicfiigiu, Vasile din Mocod, Grigore din Zagra și Vasile din Telciu*, Ed. Renașterea. Cluj-Napoca, 2008.
- IDEM, *Slujbele Sfinților români din Transilvania și alte cântări religioase*, Ed. Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului, Cluj Napoca, 1990.
- VINTILESCU, Petre, *Poezia imnografică din cărțile de ritual și Cântarea bisericească*, Ed. Pacea, București, 1937.
- VINTILESCU, Petre, *Studiu istoric și exegetic asupra Octoihului, cu o privire asupra cântărilor în Biserica veche*, teză de licență, București, 1907.

III. ARTICOLE ȘI STUDII

- ALBU, Nicolae, *Doi cărturari brașoveni în veacul al XVIII-lea, Ioan Duma și Radu Duma* în „BOR”, LXXXI (1963), nr. 9-10.
- ALEXANDRESCU, Ozana, *O reconstituire privind proveniența Manuscrisului 362*, BAR, Cluj-Napoca, în „Muzica”, VIII, nr.1 (29), ianuarie-martie, 1997, p. 106-112.
- BARBU-BUCUR, Arhim. Prof. Dr., Sebastian, *Acțiunea de „românire” a cântărilor psaltice și determinările ei social-patriotice. Filotei sîn Agăi Jipei și alți autori din sec. al XVIII-lea* în „BOR”, XCVIII (1980), nr. 7-8, pp. 836-856.
- IDEM, *Ioan Sin Radului Duma Brașoveanu* în „BOR”, XCIII (1975), nr. 3-4.
- IDEM, *Manuscrise muzicale. Filothei sin Agăi Jipei. Prima psaltichie românească cunoscută până acum* în „BOR”, LXXXVII (1969), nr. 9-10.
- IDEM, *Manuscrise muzicale românești la Muntele Athos* în „MA”, XXXII (1987) nr. 4, pp. 17-27.
- IDEM, *Monumente muzicale în Biserica Ortodoxă Română. Filotei Sin Agăi Jipei. Prima Psaltichie românească* în „GB”, XXXIX (1981) nr. 10-12, pp. 852-876.
- BRANIȘTE, Pr. prof. Ene, *Cărți de cult tipărite între 1948-1968*, în „ST”, V (1953), nr. 5-6.
- IDEM, *Istoria și explicarea slujbei Vecerniei*, în „BOR”, LXXXIV (1966), nr. 5-6, pp. 513-532.
- IDEM, *Temeiuri biblice și tradiționale pentru cântarea în comun a credincioșilor*, în „ST”, VI (1954), nr. 1-2, pp. 17-38.
- BUZERA, Alexie, *Gheorghe-Gherontie de la Mănăstirea Horezu (1807-1863), cântăreț, compozitor și copist de muzică psaltică*, în „Analele Universității din Craiova”, seria *Teologie*, II (1997).
- CATRINA, Constantin, *Mitropolitul Andrei Șaguna – despre practica și tradiția cântării de sorginte bizantină în Biserica Ortodoxă din Transilvania*, în „Acta Musicae Byzantinae”, 1999, Iași.
- CATRINA, Constantin, MANOLACHE, Mihai, *Școala și dascăli de psaltichie în Șcheii Brașovului*, în „Studii de muzicologie”, vol. X, București, Ed. Muzicală, 1974.

- CHIRCEV, Elena, *Cântările Sfintei Liturghii în transcrierea lui Traian Vulpescu*, în „Acta Musicae Byzantinae”, vol. I, nr. 1, Iași, 1999.
- CIOBANU, Prof. Dr., Gheorghe, *Anton Pann și „românirea” cântărilor bisericești. La 175 de ani de la nașterea sa*, în „BOR”, LXXXVII (1969), nr. 11-12, pp. 1154-1160.
- IDEM, *Istoricul clasificării modurilor*, în „Muzica” IV, (1954), 3, p. 5-10; p. 7-11.
- IDEM, *Muzica bisericească în Transilvania și Banat* în „Studii de etnomuzicologie și bizantinologie”, vol. I, Ed. Muzicală, București, 1974.
- IDEM, *Muzica bisericească la români*, în “BOR”, XC (1972) nr. 1-2, pp. 162-195.
- IDEM, *Muzica de cult bănățeană*, în „MB”, XXXII (1982), nr. 10-12, pp.624-643.
- IDEM, *Școala muzicală de la Putna*, în „Muzica”, București, nr. 9-1966.
- IDEM, *Un kyrie eleison la patru voci în notație bizantină la începutul sec al XVIII-lea*, în „Studii de etnomuzicologie și bizantinologie”, Ed. Muzicală, București, 1974.
- IDEM, *Vechimea genului cromatic în muzica bizantină*, în „Studii de muzicologie”, vol I, Editura muzicală a Uniunii Compozitorilor, București, 1973.
- GHEORGHITĂ, Nicolae, *The Anastasimatarion of Dionysios Photeinos* în “Acta Musicae Byzantinae”, vol. IV, Iași, 2002.
- GRĂJDIAN, Pr. prof. dr. Vasile, *Dimitrie Cunțan (1837-1910) și cântarea bisericească din Ardeal*, în vol. „Simpozionul Național Dimitrie Cunțan (1837-1910) și cântarea bisericească din Ardeal” organizat de Universitatea Lucian Blaga din Sibiu, Facultatea de Teologie „Andrei Șaguna”, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2010, pp. 31-46.
- IDEM, *Probleme ale Cântării în BOR*, în „Anuarul Facultății de Teologie din Sibiu”. 2007-2008, pp. 47-59.
- LOGIN, Cezar, *Cântările lui Moise: stihologia canoanelor Utreniei*, în „AB”, nr. 4-6/2007, pp. 89-96.

- MATEOS, Juan S.J., *Lelya-Sapra. Essai d'interprétation des matines chaldéennes*, în „Orientalia Christiana Analecta” (OCA) 156, Roma, 1959, 1972.
- MAUR, Hansjörg Auf der, *Feiern im Rhythmus der Zeit I - Herrenfeste in Woche und Jahr*, în *Gottesdienst der Kirche* (Handbuch der Liturgiewissenschaft), Teil 5, Regensburg, 1983.
- MOISESCU, Costin, *Anastasimatarele în limba română tipărite în prima jumătate a secolului al XIX-lea: conținut, surse, autori* în „Acta Musicae Byzantinae”, vol. IV, Iași, 2002
- MOISESCU, Titus, *Pentru o mai bună cunoaștere a muzicii bizantine*, în „Colocvii 1993-1994”, Iași, 1995.
- MOISESCU, Titus, *Valorificarea tezaurului de cultură muzicală bizantină în România* în „BOR”, C (1982) nr. 7-8, pp. 682-691.
- MOLDOVEANU, Pr. prof. dr., Nicu, *Cântarea corală în Biserica Ortodoxă Română până la sfârșitul secolului al XIX-lea*, în „ST”, XIX (1967), nr. 7-8, pp. 504-520.
- IDEM, *Profesorul, protopsaltul și clericul Anton V. Uncu*, în „BOR”, XCVIII (1980), nr. 9-10, pp. 1011-1015.
- IDEM, *Compozitorul Gheorghe Cucu - 100 de ani de la moarte*, în „ST”, XXXIV (1982), nr. 9-10, pp 712-719.
- IDEM, *Macarie Ieromonahul (1770-1836), traducător, compozitor, copist, tipograf*, în „BOR”, CVIII (1990) nr. 1-2, pp. 1-2.
- IDEM, *Manuscrise muzicale cu notație antechrisantică din Biblioteca Sf. Sinod și Biblioteca Palatului patriarhal din București* în „GB”, XXXIV (1975) nr. 7-8, pp. 806-812.
- IDEM, *Muzica bisericească la români în sec. XX, partea I*, în „BOR”, CIII (1985), nr.7-8, pp.615-636; partea II, CIV (1986), nr.3-4, p.117-139.
- IDEM, *Muzica bisericească la români în secolul al XIX-lea*, în „GB”, XLI (1982), nr 11-12, pp. 883-915.
- IDEM, *Preocupări de muzică și muzicologie în ultimii 50 de ani (1925-1975)*, în „ST”, XXIX, (1977), nr. 3-4, pp. 263-297.
- IDEM, *Războiul de independență - izvor de inspirație în muzica românească*, în „BOR”, XCV (1977), nr. 5-6, pp. 514-521 + 1-XII planșe muzicale.

- NEAGA, Nicolae, *Cântările biblice un mesaj de viață și de pace*, în „MA”, XXIX (1984) nr. 3-4.
- OLTEAN, Vasile, *Izvoarele Octoihurilor coresiene din Șcheii Brașovului*, în „BOR”, XCVII (1979), nr. 3-4.
- OROS, Mircea, *Începuturile și dezvoltarea iconografiei creștine în Biserica primară*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Orthodoxa”, nr. 1-2/1998, pp. 219-228.
- PĂCURARIU, Mircea, *Legăturile Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania cu Țara Românească și Moldova sec. XVI-XVIII*, în „MA”, XII (1968), nr. 1-3, pp. I-VIII și 1-173.
- IDEM, *Viața creștină și organizarea bisericească în ținuturile Tomisului și Dunării de Jos de la începuturi până în 1864*, în vol. „Arhiepiscopia Tomisului și Dunării de Jos, în trecut și astăzi”, Galați, 1981.
- ȘOIMA, Gheorghe, *Muzica bisericească și laică în Institutul Teologic din Sibiu*, în „MA”, nr. 11-12, 1961, pp.798-806.
- STĂNCESCU, Alexandru, *Informații care vizează activitatea unor psalți români de la Muntele Athos (recenzie)*, „Byzantion romanicon”, vol.VII, 2007, p. 383-387.
- STANCIU, Pr. Prof. Dr., Vasile, *Nicu Moldoveanu la 65 de ani*, în „Renașterea”, nr. 10, 2005.
- IDEM, *Sfântul Efreem Sirul. Câteva considerații privind viața și opera poetică*, în „Studia Univeristatis Babeș-Bolyai. Theologia Orthodoxa”, nr. 1-2-1992.
- IDEM, *Profesorul și dirijorul Atanasie Lipovan*, în „MB”, XXXV (1985) nr. 1-2, pp.
- IDEM *Compozitorul Trifon Lugojan*, în „MB” XXXVIII (1988), nr. 5, p. 82-89.
- IDEM, *Începuturile culturii muzicale bizantine în Transilvania*, în „Studia Univeristatis Babeș-Bolyai. Theologia Orthodoxa”, nr. 1-2; 1995, pp. 167-198.
- IDEM, *Manuscrise și personalități muzicale din Transilvania în secolele XVII-XVIII* în „Byzantion Romanicon”, vol. III, Iași, 1997.
- IDEM, *Viața activitatea profesorului de muzică Celestin Cherebețiu*, în „Studia Univeristatis Babeș-Bolyai. Theologia Orthodoxa”, nr. 1-1993, Cluj-Napoca, 1993.

- IDEM, *Viața, activitatea și opera muzicală a profesorului Dr. Vasile Petrașcu*, în „MA”, XXXIII (1988), nr. 2, pp. 20-35.
- IDEM, *Cântarea cultică ortodoxă, mijloc de activitate misionară*, în „ST”, XXXVII (1985), nr. 7-8, p. 539-553.
- IDEM, *Tipologii poetice în muzica bizantină* în „Anuar”, 1990-1992 [1998], 1, p.299-306.
- STĂNILOAE, Dumitru, *Cuvânt funebru lângă sicriul prof. Petru Gherman*, în „Telegraful român”, Sibiu, 1991, nr. 28, pp. 1-2, 13-20.
- TAFT, R., *The Liturgy of the Hours in East and West: The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today*, Liturgical Press, Collegeville, 1993.
- TARDO, Lorenzo, *L’Ottoeco nei manoscritti melurgici* în *Bollettino della Badia di Grottaferrata*, vol. I, 1947
- TILLYARD, H. J. W., *The Hymns of the Octoechos*, Part. I, *Monumenta Musicae Byzantine*, vol. III, 1940, Part. II, vol. V, 1952
- TILLYARD, H. J. W., *The Morning Hymns of the Emperor Leo* în „The Annual of the British School of Athens”, Part. I, vol. XXX (1929), Part. II, vol. XXXI, (1930)
- TILLYARD, H. J. W., *The Stichera Anastasima in Byzantine Hymnody* în „Bizantinische Zeitschrift”, XXVIII, 1928.
- TREMBELAS, P., *Octoihos* în „Marea Enciclopedie Greacă”, t. 18, Atena, 1932.
- VÂRVA, Gavril, *Sfântul Ioan Damaschin, imnograf și melod*, în „Renașterea”, XIII (2002), serie nouă nr. 12 (153), p. 6.
- VASILE, Vasile, *Activitatea muzicală a lui Macarie Ieromonahul la Mănăstirea Neamț* în „BOR”, CXV (1997), nr. 7-12, pp. 278 - 293.
- WERNER, Eric, *The Origin of the Eight Modes of Music (Octoechos) – A Study in Musical Symbolism*, în „Hebrew Union College Annual”, XXI, Cincinnati, 1948, pp. 335-366.
- ZĂICEANU, Mihaela, *Comparație între Anastasimatarul tipărit de T. V. Stupcanu și Manuscrisul litografiat autograf*, „Byzantion romanicon”, vol. I, 1995, pp. 124-133.

IV. ALTE LUCRĂRI CONSULTATE

- ALBU, Nicolae, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Lumina, Blaj, 1944.
- BRÂNCUȘI, Petre, *Istoria muzicii românești*, Ed. Muzicală, București, 1969.
- IDEM, *Muzica românească și marile ei primeniri*, vol. I, București, 1978.
- BRANIȘTE, Ene, *Liturghia specială*, Ed. Nemira, București, 2002.
- IDEM, *Liturgica generală*, EIBMBOR, București, 1993
- BREHIER, Louis, *Civilizația bizantină*, Ed. Științifică, București, 1994.
- COSMA, Octavian Lazăr, *Hronicul muzicii românești*, Ed. Muzicală a Uniunii Compozitorilor, vol. I, București, 1973.
- IDEM, *Hronicul muzicii românești*, vol.II, București, 1974.
- COSMA, Viorel, *Muzicieni din România, Lexicon bio-bibliografic*, vol. I-VI, Ed. Muzicală, București, 1989-2006.
- CRISTACHE-PANAIT, Ioana, *Circulația cărții vechi bucureștene în Transilvania*, Ed. Biblioteca, București, 1998.
- CRISTESCU, Constanța, *Crâmpie din cronologia unei deveniri*, Ed. Muzicală, București, vol. I, (2004), vol. II, (2005).
- IONESCU, Gh. C, *Muzica bizantină în România. Dicționar cronologic*, București, Ed. Sagittarius, 2003.
- IDEM *Lexicon al celor care de-a lungul veacurilor s-au ocupat de muzica de tradiție bizantină în România*, Ed. Diogene, București, 1994.
- IORGA, Nicolae, *Istoria vieții bizantine*, București, 1974.
- LUNGU, Nicolae, Costea, Gr., Croitoru, I. *Gramatica muzicii psaltice*, Ed. Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2001.
- LUPAȘ, Ioan, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Cluj-Napoca, 1995.
- METEȘ, Ștefan, *Istoria Bisericii românești din Transilvania*, Sibiu, 1935.
- IDEM, *Mânăstirile Românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu.
- MIRCEA, Ioan, *Dicționar al Noului Testament de la A-Z*, EIB, București, 1984.
- PĂCURARIU, Mircea, *Dicționarul teologilor români*, București, Ed. Univers Enciclopedic, 1996.
- IDEM, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, EIB, București, 1994.

- PANAITESCU, P. P., *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969.
- RAFFIN, Pierre, *La Fête de Noel, fête de l'événement ou fête d'idée ?*, în vol. „Le Christ dans la liturgie” (Conférences Saint-Serge, XXVII-e semaine d'études liturgiques, Paris, 1980), Roma, 1981
- RUNCIMEN, Steven, *Căderea Constantinopolului*, Ed. Enciclopedică, București, 1991.
- SCHMEMANN, Alexander, *Euharistia. Taina Împărăției*, Ed. Anastasia, 1993.
- IDEM, *Introduction to Liturgical Theology*, New York, 1986
- STANCIU, Pr. prof. univ. dr Vasile și IONAȘCU, Pr. lect. univ. dr . Stelian, *Părintele profesor dr. Nicu Moldoveanu la 70 de ani. Volum omagial*, Ed. Basilica, București, 2010.
- ȘESAN, Milan, Bodogae T., Rămureanu I., *Istoria Bisericească Universală*, EIB, București, 1992.
- STOIAN, Ion M, *Dicționar religios, termeni religioși, credințe populare și nume proprii*, Ed. Garamond, București, 1994.
- TILLYARD, H. J. W., *Handbook of the Middle Byzantine Musical Notation*, Copenhaga, 1935.
- WELLESZ, Egon, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford, 1961